

Volksliteratuur tussen volk en elite

Jeroen Salman

De aandacht die historici sinds een aantal decennia tonen voor volksliteratuur, kan gezien worden als een aanwijzing voor de aan haar toegekende waarde voor cultuurhistorisch onderzoek. Het gaat hierbij om onderzoek naar de wijze waarop volksliteratuur invloed heeft op de eigentijdse cultuur en vervolgens naar de wijze waarop ze cultuurkenmerken weerspiegelt. De bestudering ervan is onder andere van groot belang in het kader van onderzoek naar de relaties tussen volks- en elitecultuur, bijvoorbeeld in de vroegmoderne tijd. Dit blijkt uit een studie van R. Muchembled over 'culture populaire et cultures des élites' in het Frankrijk van de zestiende tot de achttiende eeuw.¹ Hij constateert voor deze periode een kloof tussen deze twee 'culturen' en meent bovendien dat de elite een 'offensief' ondernam om de volkscultuur te hervormen of te vernietigen. Het gaat hier naar zijn visie om een bewust, strategisch handelen van de contrareformatorische kerk en de absolutistische staat. Hoewel deze samenzweringstheorie met veel scepsis ontvangen is door historici, wordt Muchembleds idee van een verdwijnende volkscultuur wel door een aantal vakgenoten gedeeld.² Recente publikaties wijzen echter ook ten aanzien van deze laatste visie op beperkingen van dit onderzoek en op de vooringenomenheid ten aanzien van de gebruikte terminologie. Met name het rigide onderscheid tussen volks- en elitecultuur, respectievelijk -literatuur, wordt verworpen.³ Desondanks brengt de studie van Muchembled een interessante benadering van de rol van populair drukwerk in het proces van cultuuroverdracht tussen elite en volk onder de aandacht.

Muchembled, die zijn stelling voornamelijk baseert op een studie van R. Mandrou over de 'Bibliothèque Bleue'⁴ (een verzameling bewaard gebleven volksboekjes), dicht de Franse volksliteratuur de betekenis toe van een subtiel medium, in handen van

heersende elites, ter beïnvloeding van volk en volkscultuur.⁵ Gezien de toenemende geletterdheid en de groei van de boekproductie in het zeventiende en achttiende-eeuwse Frankrijk, lijkt in eerste instantie aan de voorwaarden voor een dergelijke indoctrinerende rol te zijn voldaan. Wanneer we evenwel de volksliteratuur en de sociaal-economische omstandigheden waarin het geproduceerd werd aan een nader onderzoek onderwerpen, blijkt haar definiëring discutabel en haar betekenis complexer. Zo bestaat er gerede twijfel over de vraag of er wel een eigensoortige volksliteratuur bestaan heeft. En als dat al zo zou zijn, wie vormden dan het volk en hoe verhouden volk en volksliteratuur zich: gaat het om literatuur van of voor het volk?⁶ Ondanks talloze tekortkomingen, biedt de stelling van Muchembled een interessante hypothese om 'volksliteratuur' in Frankrijk aan een nader onderzoek te onderwerpen.

In een studie van M. Spufford over Engelse volksboekjes, wordt een andere betekenis aan populair drukwerk toegekend.⁷ Zij benadrukt het feit dat de volksboekjes onderdeel waren van de cultuur van het gewone volk en derhalve gebruikt moeten worden als bronnen voor onderzoek naar die cultuur.

Door zowel de Franse als de Engelse benadering in dit artikel te bespreken, te bekritisieren en met elkaar te vergelijken, hoop ik een scherper beeld van de betekenis van volksliteratuur te kunnen geven dan genoemde auteurs ieder afzonderlijk bieden.

Om de betekenis van volksliteratuur op adequate wijze te kunnen bespreken zal ik in dit artikel het object in zijn totale sociaal-historische context plaatsen. Achtereenvolgens richt ik mijn aandacht op de scholing en de mate van geletterdheid van het potentiële publiek, op de productie, distributie en receptie, en op de inhoud van volksboekjes.

Scholing en geletterdheid

In Frankrijk werden in de zeventiende en achttiende eeuw - gestimuleerd door de contrareformatie - de voorzieningen voor primair onderwijs uitgebreid. Naast de gemeentescholen die al vanaf de zestiende eeuw bestonden, verschenen er in de zeventiende

eeuw allerlei vormen van charitatief onderwijs, gecreëerd door religieuze broederorden als de jezuïten, de oratorianen en de broederschap van christelijke scholen. Met name deze broederorden gaven voorrang aan religieuze en morele opvoeding boven lees- en schrijfonderwijs. In de zeventiende eeuw was dit onderwijs nog beperkt tot de steden. Pas in de loop van de achttiende eeuw strekte het zich uit tot het platteland. De gemeentescholen waren voor velen niet toegankelijk vanwege de hoge financiële bijdrage die werd gevraagd.⁸

In Engeland vinden we een vergelijkbare situatie. Aan het eind van de zeventiende eeuw verschenen hier 'charity-schools', vooral onder leiding van de 'Society for Promoting Christian Knowledge'. Voorheen werd het lager onderwijs uitsluitend georganiseerd door de Anglicaanse kerk. Vanaf 1780 zien we in Engeland de zondagsscholen verschijnen. Vroomheid, een christelijke moraal en koningsgezindheid stonden centraal in deze vormen van onderwijs; alfabetisering had geen prioriteit.⁹

Ondanks geografische verschillen, belemmeringen van sociale aard en de nadruk op religieuze opvoeding kunnen we spreken van een toename van de geletterdheid onder de Engelse en Franse bevolking in de zeventiende en achttiende eeuw. In Frankrijk daalt het analfabetisme van 78,5% van de totale bevolking eind zeventiende tot 63% eind achttiende eeuw. Hierbij moet worden aangemerkt dat een groter aantal mannen dan vrouwen geletterd was en dat het noorden meer geletterd was dan het zuiden.¹⁰ In Engeland was in 1642 één derde van de mannelijke bevolking geletterd en in 1840 twee derde. In dat laatste jaar kon ook de helft van de vrouwen lezen. Ook in Engeland zien we naast het sekseverschil een geografische ongelijkheid, in 1642 bijvoorbeeld is de geletterdheid in het landelijke noorden en westen 15 tot 20% en in de buurt van Londen 40%.¹¹

Uit de gemiddelde cijfers blijkt dat een groot gedeelte van de bevolking in de zeventiende en achttiende eeuw, met name op het platteland, niet in staat was om zelf te lezen en dus geen potentieel publiek kon vormen voor volksliteratuur. Hooguit kon men kennis nemen van drukwerk doordat anderen uit populaire boekjes voorlazen.

De wetenschap dat men kon lezen is eigenlijk niet voldoende: we willen ook weten of men wel las en hoe men las. Deze aspecten zijn echter niet meetbaar. Het criterium voor geletterdheid in de vroegmoderne tijd is namelijk - bij gebrek aan beter - het kunnen zetten van een handtekening onder een juridische akte. Deze vaardigheid zegt indirect iets over het kunnen lezen, getuige de opbouw van het curriculum van het primaire onderwijs in Engeland en Frankrijk. Men leerde de kinderen namelijk eerst lezen en dan schrijven. Zodoende kwamen kinderen op het platteland of uit een laag sociaal milieu in de stad zelfs niet eens toe aan het schrijfonderwijs. Ze moesten al jong aan het werk op het land of in de werkplaats. De leesvaardigheid nam bovendien af, door gebrek aan oefening, naarmate men ouder werd. Het kunnen zetten van een handtekening heeft voor de leesvaardigheid enige bewijskracht, voor de schrijfvaardigheid is het een twijfelachtige indicatie.¹²

Deze methode waarmee geletterdheid gemeten wordt, levert dus wel gegevens op over geletterdheid, maar niet over feitelijk leesgedrag en het niveau van de leesvaardigheid. Was degene die uitsluitend primair onderwijs had genoten wel in staat een tekst te lezen en te interpreteren, laat staan een heel boek?

Om te achterhalen of volksliteratuur überhaupt gelezen werd door het geletterde deel van het volk is een aantal, helaas ontoereikende, methoden voorhanden. In de volksboekjes zelf, bijvoorbeeld in het voorwoord of op het titelblad, kan een verwijzing naar de beoogde lezer staan. Ook een advertentie kan informatie geven over lezerspubliek. Zo wijst de aansporing tot het kopen van een 'broadside ballad' (lied in planodruk) '..we have choice songs and merry books too, all pleasant and witty delightful and new, wich every young swain may whistle at plough, and every fair milk maid may sing at her cow' op een beoogd plattelandspubliek.¹³ Daarnaast kan ook de aard van de inhoud iets zeggen over het niet-beoogde publiek. In 'chapbooks', kleine goedkope boekjes (waarover later meer), worden 'cottagers' en dagloners nogal eens bespot. Derhalve zal het potentiële publiek voor deze boekjes zich hoger op de sociale ladder bevinden. Als bewijs voor het bestaan van een publiek voor volksboekjes op

het platteland in Frankrijk wordt nogal eens verwezen naar de 'veillées', tradionele winteravondbijeenkomsten waar een geletterd lid van de lokale gemeenschap (bijvoorbeeld een onderwijzer) voorlas uit volksboekjes.¹⁴ Onderzoek naar boekbezit, waarbij men gebruik maakt van boedelinventarissen, leidt echter tot de conclusie dat zelfs de kleine burgerij in de vroegmoderne tijd nog nauwelijks boeken bezat.¹⁵ Daarbij moet dan weer aangetekend worden dat van de armsten onder de bevolking registratie van boekbezit door middel van dergelijke inventarissen niet heeft plaatsgevonden. Bovendien, goedkoop drukwerk werd behandeld als onze hedendaagse krant: na lezing verdween het als afval. Een complicerende factor bij het receptie-onderzoek is de geringe schrijfvaardigheid van het volk. Reacties op boekjes in de vorm van dagboekverslagen en degelijke zijn niet of nauwelijks te vinden.

Als men al kan bepalen door wie en hoe de volksboekjes gelezen werden, dan nog blijft het hachelijk om uitspraken te doen over de culturele invloed van geletterdheid en leesgedrag. Vaak wordt genegeerd dat de mondelinge traditie naast het lezen van drukwerk blijft voortbestaan en het bereik van de volkscultuur uit meer elementen bestaat dan alleen volksboekjes.

Twijfel rijst bij de vraag of we wel kunnen spreken van 'volks'-literatuur als in de onderzochte periode nog zo'n groot deel van de bevolking analfabeet was en de bewijzen voor actief leesgedrag zo schaars zijn.

Productie en distributie van volksliteratuur

De drukker/uitgever/boekverkoper (in de zeventiende en achttiende eeuw vaak verenigd in dezelfde persoon) in Parijs, het drukkersbolwerk in deze tijd, genoot maar een beperkte vrijheid in het uitoefenen van zijn professie. Vaak was hij voor het drukken afhankelijk van financiering door een bisschop, het kapittel of de overheid. Bovendien was de drukker door middel van een systeem van privilegeverlening onderworpen aan een centraal controlenetwerk. In reactie op de productie van seculier drukwerk, abc-boekjes (boekjes om te leren lezen), lokale trak-

taten, provocerende pamfletten en almanakken, introduceerde Colbert in 1666 een striktere regulering van drukkersprivileges en een beperking van de boekproductie en -distributie. Effectief waren deze maatregelen geenszins: veel drukkers verdwenen naar het buitenland en voerden verboden boeken illegaal uit naar Frankrijk. Ook het genoemde centrale controlenetwerk vertoonde vele gaten, getuige de produktie van verboden boeken en roofdrukken.¹⁶ De wettelijke bepalingen ten aanzien van het drukken en verspreiden bleken in de grote steden wel, maar op het platteland en in kleinere steden onvoldoende gecontroleerd te kunnen worden.¹⁷ Mogelijk is dit laatste ook de reden geweest voor het feit dat de drukkers van volksboekjes hun heil zochten buiten Parijs.

De markt voor drukwerk nam vanaf de zestiende eeuw toe. Zij bleef niet langer beperkt tot een geschoolde elite, maar reikte nu ook, dankzij de groei van de geletterdheid, tot een stedelijke middenklasse van kooplui, handwerkslieden en winkeliers. Vooral in de achttiende eeuw nam de produktie van drukwerk toe. Lag het aantal titels dat uitgegeven werd van het begin van de zestiende eeuw tot begin achttiende eeuw tussen de 500 en de 1000 per jaar, eind achttiende eeuw was dat al uitgegroeid tot 4000.¹⁸ De opkomst van de provinciale boekproductie in Frankrijk vraagt een aparte behandeling, vooral omdat de produktie van volksboekjes hier plaatsvond. In Noord- en Noordoost-Frankrijk nam Troyes een centrale positie in tussen de provinciale uitgevers. De firma's Oudot en Garnier zijn hier de uitgevers van een belangrijke hoeveelheid volksboekjes (100 tot 1000 boekjes per jaar) aangeduid als de 'Bibliothèque Bleue'.¹⁹ Met name dankzij de boeiende studie van Robert Mandrou, die een grote hoeveelheid bewaard gebleven boekjes heeft bestudeerd, is deze provinciale produktie voor de 'classes populaires' aan het licht gebracht. Blijkens Mandrou's onderzoekingen was Nicolas Oudot al in 1620 begonnen met de produktie van deze boekjes (maximaal 32 pagina's), gedrukt op slecht papier en omwikkeld door een goedkoop blauw kaftje. De oplage per boekje bedroeg gemiddeld 500 exemplaren en de prijs per stuk schommelde rond de twee 'sou' (1/20 franc). Een stedelijk handwerker verdiende in die tijd

15 tot 20 sou per week en de prijs van een brood van een pond was ongeveer twee sou. De blauwboekjes waren betaalbaar voor de man met de wat kleinere beurs: de welgestelde boer, de handwerksman en de winkelier.²⁰

Wat de inhoud betreft, bestreken de boekjes een breed cultureel spectrum. Zo bevatte de 'Bibliothèque Bleue' goedkope en anonieme heruitgaven van ridderromans, leer- en handboeken en heiligenlevens en almanakken. Met name de laatste twee konden tot de bestsellers gerekend worden.

Een indicatie voor het succes van deze boekproductie is de materiële welstand van de familie Oudot. In 1688 bezat Nicolas Oudot II al ten minste vijf huizen in de stad en veel grond daarbuiten. In 1722 liet een latere telg uit het drukkersgeslacht, Jacques Oudot, bij zijn dood een fortuin achter van 44.750 'livres' dat gelijk staat aan 200.000 'francs d'or'.²¹ Ook de groei van het aantal colporteurs dat zorgde voor de verspreiding van de blauwboekjes (zoals de 'livres bleues' in Nederland genoemd worden) is een aanwijzing dat er een grote markt was voor dergelijk drukwerk.²² Het is daarom ook niet verwonderlijk dat Troyes' succesformule navolging vond in Rouen, Caen en Limoges. In de achttiende eeuw waren er al 150 drukkers van volksliteratuur en ook in de negentiende eeuw werden er nog blauwboekjes geproduceerd. Vanaf het begin van de zeventiende tot de tweede helft van de negentiende eeuw zijn er in totaal een miljoen van dergelijke boekjes gedrukt.²³

Deze 'colportageliteratuur', zoals de boekjes ook wel genoemd worden, was in de zeventiende eeuw nog voornamelijk gericht op de stedelijke markt en pas in de achttiende eeuw op het platteland te vinden. Ook toen bleven volgens R. Chartier de potentiële kopers beperkt tot de betere of meer geletterde klassen, landadel, handwerkslieden en schoolmeesters.²⁴

Wat de 'Bibliothèque Bleue' als historische bron zo uniek en waardevol maakt, is dat ze uitermate heterogeen is in haar culturele repertoire, maar tegelijk als goedkoop drukwerk in vorm, kleur en aard een eenheid vormt. Bovendien weet men dat het drukken van colportageliteratuur zich over grote delen van Frankrijk verspreidde. Mandrou meent dat op grond van deze

kwaliteiten de door hem onderzochte collectie in hoge mate representatief is voor de toenmalige volksboekproductie en geschikt is voor het opsporen van cultuur en mentaliteit van het Franse volk.²⁵

De inhoudelijke analyse van de blauwboekjes staat bij Mandrou voorop. Hij tracht daarbij steeds de herkomst van het repertoire te achterhalen. Zo zou Oudot in sterke mate geput hebben uit een 'elitair' repertoire, zoals middeleeuwse riddersverhalen, medische traktaten en klassiek toneel. In het bedrijfje van Oudot werden dergelijke teksten bewerkt, dat wil zeggen verkort, opnieuw ingedeeld, rijker geïllustreerd en met goedkoop materiaal (papier, kaftje, houtgravures) geproduceerd voor een breder publiek.²⁶ Dat we de blauwboekjes echter niet kunnen afdoen als 'gesunkenes Kulturgut' toont Mandrou aan door ook te wijzen op een in de boekjes aanwezig 'volks' repertoire.

Overigens blijkt uit de wijze van produceren van deze Franse volksboekjes geen georganiseerd cultureel offensief van een maatschappelijke elite. Het lijkt er eerder op dat Oudot cum suis een lucratief gat in de - toenemend geletterde - markt ontdekt hadden. Dat kerk en staat zich nauwelijks bemoeiden met de productie van dergelijk drukwerk hoeft geen gevolg te zijn van een ineffectief controlenetwerk. Het kan ook een aanwijzing zijn van hun instemming met de conformerende inhoud.

Wat betreft productie en verspreiding geldt in grote lijnen in Engeland hetzelfde als in Frankrijk. De regulering - die ook door middel van het verstrekken van privileges verliep - van productie en handel van boeken was hier in handen van de 'Stationers Company' (opgericht in 1557), die aan drukkers uit Londen, Oxford en Cambridge een monopoliepositie verleende en concurrentie van andere drukkers bemoeilijkte. Een maatregel van de Star Chamber in 1586 verbood de vestiging van nieuwe drukkers. De mate waarin dergelijke maatregelen strikt werden toegepast was steeds afhankelijk van de politieke omstandigheden van het moment. Vanwege de turbulente ontwikkelingen in Engeland in deze tijd veranderden deze restricties vaker dan in Frankrijk. Zo werd in de sfeer van de Restoration, na een periode van verzwakte censuur onder Cromwell, de meest ingrijpende vorm

van staatscontrole, de 'licensing act' uitgevaardigd (1662). Omstreeks 1694 werd deze maatregel opgeheven en bleef de staatscontrole lange tijd gematigd.

Tijdens en na de burgeroorlog (1642-1649), toen het belang van de drukpers door haar polemische aanwending was toegenomen, steeg de produktie van het goedkope boek. Naast politiek drukwerk werden ook familiebijbeltjes en boekjes over de geschiedenis van Engeland massaal geproduceerd. Eind zeventiende eeuw, toen de 'licensing act' werd afgeschaft, groeide het aantal kleine drukkers dat volksliteratuur produceerde. Vanaf de Restoration had de boekverkoop zich al uitgebreid tot het platteland. Tussen 1640 en 1647 waren er in Engeland in totaal 40 boekverkopers, voornamelijk gevestigd in Londen. In 1704 waren er in plattelandsgemeenten alleen al 100. Vanuit Londen zelf vond steeds meer verspreiding van drukwerk over de omliggende jaarmarkten plaats. Ook het aantal drukkerslocaties nam sterk toe. Was in de zeventiende eeuw de produktie nog voornamelijk beperkt tot de geprivilegeerde locaties Londen, Oxford en Cambridge, in 1724 werden er in 30 plaatsen in Engeland boeken gedrukt.²⁷

Evenals in Frankrijk verscheen er in Engeland een grote diversiteit aan volksboekjes, 'chapbooks' (van 'cheap books'), in de zeventiende eeuw. Deze boekjes varieerden in prijs van een penny tot een shilling per stuk. Alleen in de tijd van de 'licensing act' werden deze boekjes nog wel eens door een censor gekuist, ervoor en erna werden de boekjes min of meer genegeerd. Het drukken van de 'chapbooks' was voornamelijk in handen van Londense drukkers, de Ballad Partners, die zich tot dan toe uitsluitend hadden beperkt tot het drukken van 'broadside ballads'.

Onder andere aan de hand van berekeningen van het vermogen en de voorraden van drukkers/verkopers van de 'chapbooks' heeft Spufford geconcludeerd dat de verkoop ervan uitermate winstgevend moet zijn geweest. Charles Tias bijvoorbeeld, een voorloper van de Ballad Partners, had in 1664 90.000 boekjes van twee à drie penny in voorraad en had één derde van de totale produktie van de Stationers Company in handen. Vergeleken met

de bevolkingcijfers uit 1688 betekent dat ongeveer één 'chap-book' per vijftien gezinnen. Een dergelijke berekening voor het bezit van almanakken in de jaren zestig van de zeventiende eeuw leidt tot de conclusie dat, gelet op de produktie van in totaal 300.000 à 400.000 exemplaren, er één almanak op elke drie Engelse gezinnen beschikbaar was.²⁸ Overigens is deze nogal optimistische berekening niet zonder kritiek gebleven. Zo zeggen de voorraden of de produktiecijfers niets over toename of werkelijke verspreiding van dergelijke boekjes over de totale bevolking. Eenzelfde koper kon bijvoorbeeld meerdere boeken kopen.²⁹

Startte in Frankrijk de volksboekproduktie in de provincie-stad Troyes en breidde ze zich daarna uit over andere provincie-steden, in Engeland was Londen het eerste produktiecentrum van de 'chapbooks'. Pas in de achttiende eeuw kreeg deze stad concurrentie te duchten van provinciesteden als York, Tewkesbury en Whitehaven.³⁰

Eind achttiende eeuw ontstond in Engeland in de gegoede midden- en hogere klassen een toenemende aversie tegen de 'chapbooks', die niet zouden getuigen van 'goede smaak'. Met het verschijnen van de *Rights of Men* van Tom Paine in een sixpence-editie (1792), waarin de aspiraties van kleine handwerkslieden en verpauperde vaklieden worden verwoord, werd deze aversie nog eens met een politiek wantrouwen versterkt. In het boek wordt gepleit voor veranderingen in de maatschappelijke verhoudingen en wordt de Franse Revolutie ten voorbeeld gesteld. Het verzet tegen 'charity'- en 'sundayschools' moet eveneens in het licht van een dergelijk sociaal conservatisme gezien worden.³¹

Ook in Engeland kon de handel in 'chapbooks' floreren dankzij een goed colportagenetwerk. In advertenties van uitgevers, die veelal gericht waren op marskramers, blijkt dat de boekhandelaar zowel voor de verkoop als voor het bepalen van de vraag voor een groot gedeelte afhankelijk was van deze tussenhandel. De marskramer moest overigens een vergunning bezitten, dus enige regulering van de handel was er wel. Deze maatregel was echter eerder een middel om staatsrevenue te verkrijgen dan een poging de distributie te beperken. Als historische bron

zijn deze vergunningen uiterst nuttig; ze tonen namelijk aan dat er eind zeventiende eeuw een uitgebreid distributienetwerk bestond dat zowel de steden als het platteland bestreek. De volksboekjes konden dus in ruime mate verspreid worden, ook onder boeren.³²

Lezing van de boekjes kon ook plaatsvinden door leden van circulerende bibliotheken, opgericht door mensen die alleen een boek niet konden betalen en daarom gezamenlijk boeken kochten. Deze instellingen richtten zich in de zeventiende eeuw voornamelijk op de stedelijke lagere middenklasse. In de achttiende eeuw zijn ze ook op het platteland en in Schotland te vinden. De goede klassen bezagen deze ontwikkeling met argusogen. Als het 'volk' ging lezen dan verloor het zichzelf in '...unwholesome overheated dreams'. Bovendien zou het 'habits of idleness' aanleren.³³

De prijs van een 'chapbook' schommelde in de periode 1664-1680 tussen de twee tot zes penny. Het dagloon van een landarbeider was in die tijd ongeveer 12 penny. Zelfs voor de eenvoudige bevolking op het platteland - zo concludeert Spufford - was een 'chapbook' betaalbaar.³⁴ Zij definieert het publiek voor de 'chapbooks' als volgt: '...from merchants down to apprentices in towns, from yeomen to in-servants in the countryside'.³⁵

'Livre bleue' versus 'chapbook'

R. Mandrou heeft in zijn studie over de 'Bibliothèque Bleue' 450 titels van de bewaard gebleven collectie aan een onderzoek onderworpen. Uit het eerste deel van de titel van zijn boek, *De la culture populaire aux XVIIe et XVIIIe siècles* blijkt direct al dat de auteur meent door middel van de blauwboekjes de Franse volkscultuur op het spoor te zijn gekomen. Mandrou onderscheidt een aantal categorieën binnen de door hem onderzochte boekjes, dat analyse van de 'Bibliothèque Bleue' vergemakkelijkt. M. Spufford maakt eveneens gebruik van deze categorieën, waardoor vergelijking met de Engelse 'chapbooks' mogelijk wordt.

In het boek van M. Spufford wordt voor een inhoudelijke

analyse gebruik gemaakt van 193 boekjes die - in verband met het door haar beoogde publiek - de prijs van zes penny niet overschrijden. Deze boekjes komen uit een verzameling van Samuel Pepys die tussen 1661 en 1688 is aangelegd. Hij verzamelde 'little books' die al vanaf 1570 in omloop waren en voornamelijk geproduceerd werden door de Londense Ballad Partners. Volgens Spufford is hier sprake van een verzameling die een goede dwarsdoorsnede biedt van de volksboekproductie van de jaren tachtig van de zeventiende eeuw. Ze acht deze collectie vergelijkbaar met de 'Bibliothèque Bleue' en representatief voor de Engelse volksboekproductie uit die tijd. In haar onderzoek heeft ze overigens ook andere verzamelingen gebruikt, maar die hebben niet dezelfde kwaliteit. De Engelse 'chapbooks' zouden een brede (wellicht zelfs breder dan in Frankrijk) klantenkring op het platteland hebben gehad.³⁶ Onder andere daarom hanteert ze evenals Mandrou de volksboekjes als bron om Engelse volkscultuur te achterhalen.

De categorieën waarin de blauwboekjes kunnen worden ondergebracht, zijn: sprookjes en volksoverleveringen, werkjes die kennis over de wereld verschaffen, boekjes over geloof en vroomheid, boekjes met volksvermaak en boekjes die een voorstelling geven van de sociale verhoudingen in de samenleving. Spufford heeft op basis van dezelfde indeling voor de Engelse boekjes een gekwantificeerde vergelijking gemaakt.³⁷

In Frankrijk bevat de eerste categorie verhalen die voor een groot gedeelte uit de middeleeuwen afkomstig zijn. De sprookjes hebben een voor-christelijk karakter en propageren eeuwige waarden als trouw, liefde en saamhorigheid; het goede overwint immer het kwade. De volksoverleveringen staan dicht bij de werkelijkheid. Till Ulespiegle en Scaramouche zijn twee volkshelden die de rijken beroven, Fortunas wordt rijk op eerzame wijze. Het anti-conformisme dat de eerste twee verbeelden, duidt niet op een vorm van sociaal protest. De schelmenstreken hebben eerder tot doel de lezer aan het lachen te maken dan om hem aan te zetten tot omverwerping van de maatschappelijke orde.³⁸

'...the English appear not to have believed in fairies' concludeert Spufford na vergelijking van de eerste categorie.³⁹ Ze

bedoelt daarmee dat in de verzameling Pepys sprookjes nauwelijks voorkomen en verbindt daar conclusies aan over de Engelse volksaard. Vraag is echter of we hier wel te maken hebben met de 'aard' van de Engelsman, of met het resultaat van selectief verzamelen. Vooralsnog is de conclusie van Spufford te voorbarig.

De tweede categorie omschrijft Mandrou als 'connaissances du monde', een nogal cryptische omschrijving voor een hoeveelheid boekjes die een sterke praktische gebruikswaarde hebben voor het dagelijks leven. De boekjes hebben een pseudo-wetenschappelijke inhoud: de grens tussen wetenschap en magie is vaag. In deze categorie neemt de almanak een belangrijke plaats in. Dit in grote oplagen gedrukte boekje kenmerkte zich door een zeer gevarieerde inhoud. Van oorsprong was het een jaarkalender die een overzicht gaf van allerlei belangrijke gebeurtenissen, zoals religieuze feesten. Daarnaast verschaftte het informatie over de bewegingen van de hemellichamen op basis waarvan voorspellingen gedaan werden over het weer, rampen, oorlogen enzovoort.

In de loop van de zeventiende en achttiende eeuw breidde de inhoud zich uit met allerlei zogenaamd 'bijwerk': medische gegevens, recepten, religieuze verhandelingen en verhalen. De almanak bood de lezer praktische informatie om de woon- en werkomgeving beheersbaar en aangenamer te maken. Op ideologisch terrein vertoonde de almanak een ambivalentie. Er werd geschipperd tussen het christelijke dogma van de Goddelijke wil en een vorm van astrologisch determinisme: bepalen de sterren of bepaalt God de loop der gebeurtenissen?⁴⁰

Vooraf omdat er veel soorten almanakken hebben bestaan is het moeilijk om voor het gehele genre een eenvormig publiek te traceren. Er bestonden almanakken voor de nauwelijks geletterden met symbolische typografische tekens, maar ook almanakken die alleen voor de adel bestemd waren.

Er zijn in deze categorie ook boekjes te vinden met een uitsluitend magisch karakter. Mandrou ziet hierin een bewijs van de weerstand van de volkstraditie tegen het contrareformatorische kersteningsoffensief. De officiële leer gaat bij het volk hand in hand met een eigen volksgeloof.⁴¹

De almanak neemt ook binnen de Engelse categorie 'guides of

everyday life' een centrale plaats in. Hij stemt in bepaalde opzichten overeen met de Franse. De inhoudelijke indeling is globaal gezien dezelfde en bepaalde titels komt men in beide landen tegen, zoals de 'Shepherds Calendar' ('Calendrier et Compost de Berger'). Beroemde astrologen als Regiomontanus en Nostradamus komen we ook in de almanakken van beide landen tegen.

In de verschillende Engelse almanakken komen politieke en religieuze controversen meer tot uiting dan in de Franse. Veelal niet tot vreugde van politieke en religieuze overheden, die de auteurs het gebruik van opruiende taal verweten en de almanak een duivelse oorsprong toedichtten.⁴² Inhoudelijk week het gros van de almanakken overigens niet sterk af van de heersende politieke ideologie van het moment. Immers, de Stationers Company, de voornaamste producent van de almanakken, was verantwoordelijk schuldig aan de overheid. Gedurende de hele periode verwoordden de almanakken een virulent antikatholicisme, waarbij de paus bij voorkeur als de antichrist werd afgeschilderd. Het gros van de almanakken in het Elizabeth- en Stuurtijdperk was monarchistisch. In de tijd van de Burgeroorlog en de heerschappij van Cromwell koos een gedeelte van de auteurs voor de republiek. Na de Restoration werden weer uitsluitend monarchistische almanakken geaccepteerd.⁴³ In Frankrijk functioneerde de politieke astrologie slechts in het keurslijf van de door het absolutistische hof gepropageerde gedragslijn; politieke discussie was uit den boze.⁴⁴

Meer dan een kwart van het Franse fonds behoort tot de categorie geloof en vroomheid. Opnieuw gaan hier magisch volksgeloof en officiële christelijke leerstellingen hand in hand. Religieuze handboekjes met christelijke geloofsdoctrines tonen een opvallend verschijnsel: ze zijn nauwelijks beïnvloed door contra-reformatorisch gedachtengoed. Het repertoire beperkt zich slechts tot simpele boodschappen betreffende hel en paradijs, de dag des oordeels en het leven van Christus.⁴⁵ In de instructieboekjes die het vrome, praktische handelen tot onderwerp hebben, is wel enig doorwerken van het Concilie van Trente (1547-1563) te bespeuren. Hierin zien we aansporingen tot het individuele gebed, hetzij tot een heilige, hetzij om aflat te verkrijgen. Dit is een verandering

ten opzichte van de collectieve religieuze praktijk van de mondelinge volkstraditie. Het betreft hier immers handelingen die voorheen alleen aan een geestelijke elite voorbehouden waren. Het feit dat deze boekjes werden gebruikt in het volksonderwijs van de religieuze broederschappen, wijst in de richting van een georganiseerd kersteningsoffensief.⁴⁶ De dood krijgt in deze categorie veel aandacht; de dood waarvoor iedereen gelijk is (thema van de veelvuldig terugkerende 'Danse Macabre'); de vrees voor het leven na de dood die dwingt tot godvruchtig handelen en de dood als hoogste doel.⁴⁷

De religieuze volksboeken ('godly books') nemen in de Engelse collectie een nog grotere plaats in dan in de Franse. Eén derde van de Pepysboekjes kan hiertoe gerekend worden. Hoewel de relatie religie-magie in de Engelse boeken overeenkomt met die in de blauwboekjes, heeft de reformatie in Engeland meer sporen nagelaten dan de contrareformatie in Frankrijk. Alom ligt hier de nadruk op de directe relatie tussen God als rechter en de zondige mens.⁴⁸ Verder worden in Engeland de boekjes veel vaker gebruikt als platform voor het uitvechten van religieuze conflicten. Nog sterker dan in de 'Bibliothèque Bleue' worden de dood en het hiernamaals in Engeland gehanteerd als religieus sanctiemiddel. Bovendien worden bijbel en familie als essentiële instrumenten voor een godsdienstige opvoeding gepresenteerd.⁴⁹

De vierde categorie is die van het volksvermaak. Hiermee wordt dat deel van de 'Bibliothèque Bleue' bedoeld (één vijfde van het totaal) dat bestaat uit verhalen, kluchten, grappen en seculiere liederen. Het geheel is rijkelijk overgoten met 'humor van de onderbuik'. Dit repertoire zou gezien kunnen worden als een echt volks element in de volksboekjes, getuige onder andere het 'bargoense' taalgebruik. Toch gaat dit niet voor de hele categorie op; veel van het volksvermaak is namelijk ontleend aan de elitecultuur. Het klassieke toneelstuk *Cyrano de Bergerac*, dat we ook in deze categorie vinden, illustreert dat.⁵⁰

Het Engelse volksvermaak, te vinden in de 'small merry books', vormt ongeveer 34% van de Pepyscollectie, meer nog dan in de 'Bibliothèque Bleue'. Het boertige repertoire vinden we ook hier, het klassieke repertoire ontbreekt. De 'courtship'-boeken,

veelal seksuele satire bevattend, nemen een relatief groot aandeel in. Ontrouw, ontucht en impotentie zijn de centrale thema's; de vrouw is immer zondebok.⁵¹ De grote aandacht voor dergelijke satire in de periode 1640-1660 verklaart R. Thompson door te wijzen op het effect van de repressie onder het heersende puritanisme. Het zou een reactie zijn tegen de strenge huwelijksmoraal en de grote betekenis die aan de vrouw in het huwelijk werd toegeschreven.⁵² De wereldlijke 'ballad' nam binnen het volksvermaak een belangrijke plaats in.⁵³

De vijfde en laatste categorie noemt Mandrou 'les représentations de la société' en Spufford 'portraits of society'. Onder die noemer vallen de boekjes die betrekking hebben op de sociale verhoudingen binnen de samenleving. Zo bestaat een gedeelte daarvan uit boekjes met thema's uit het dagelijks leven, zoals beroep, spel en onderwijs. Veel aandacht krijgt de 'misère' van de ambachtsleerling en gezel, evenwel zonder verwijzing naar sociaal protest; er is eerder sprake van pretentieloos klagen. Bovendien wordt het ambachtelijk beroep ook veelvuldig geprezen.

Het onderdeel scholing en opvoeding manifesteert zich in deze categorie met een duidelijk 'beschavend' doel; het is een van de weinige expliciete bevestigingen van Muchembleds stelling. Het betreft hier abc-boeken (taalboeken), handboeken voor het schrijven van dank- en liefdesbrieven en etiquetteboeken.⁵⁴

De historische legende, die ook onder deze categorie geschaard wordt, lijkt eveneens te passen in de these van Muchembled. Deze verhalen hebben namelijk een escapistisch karakter en dienden het volk slechts ter vermaak. De bestaande sociale verhoudingen worden ongemoeid gelaten. Het gaat hier uitsluitend om middeleeuwse ridderverhalen met Godfried van Bouillon, Jeanne d'Arc en Huon de Bordeaux als hoofdrolspelers. Het beeld van de sociale verhoudingen dat met deze verhalen gegeven wordt, is onwerkelijk; immers, er was in de zeventiende en achttiende eeuw nog slechts sprake van hofadel en een inmiddels invloedrijke bourgeoisie. Vooral het ontbreken van de laatste groep is opmerkelijk, omdat de drukkers van de blauwboekjes zichzelf tot de bourgeoisie mochten rekenen. Het beeld ontstaat dat in een tijd waarin de culturele elite zich juist van dit

culturele erfgoed distantieerde, het volk zich vermaakte met kruisochtavonturen.⁵⁵

Engelse boekjes over beroep, spel en onderwijs zijn nauwelijks te vinden. Als er al verhalen zijn over het ambachtelijk bedrijf dan beperken die zich tot de amoureuze avonturen van leerlingen en gezellen. Opvoedkundige boekjes zijn er wel, gericht tegen ondeugden als alcoholisme, gierigheid en woeker, evenals handboeken voor het schrijven van brieven.

De historische legendes blijken zelfs belangrijker, veertien procent van de Engelse collectie staat hier tegenover negen procent van de Franse. Specifiek Engels zijn de neo-ridderromans. Tussen 1570 en 1680 werden tal van boekjes uitgegeven met 'weaver hero's', zoals *Jack van Newbury* van Delony, die hun heldhaftigheid ontleenden aan hun economische succes in de ambachtelijk-industriële sfeer. Deze boekjes zijn uniek vanwege de kapitalistische ethiek van opwaartse sociale mobiliteit. Overigens werd het ook vagebonden, bedienden en dagloners vergund de held te spelen en snel financieel succes te behalen; *The pleasant history of Thomas Hickathrift* is daar een voorbeeld van. Gewone middeleeuwse verhalen zoals we die in Frankrijk aantreffen, vinden we ook in de 'chapbooks'. Klassieke thema's als het bespotten van de katholieke geestelijkheid worden in die boekjes weer actueel gemaakt. Robin Hood en Howleglass zijn sinds de zestiende eeuw volkshelden geworden. Verder dan provoceren gaan de helden niet, revolutionaire pretenties zijn niet te bespeuren.⁵⁶

Cultuuroffensief en volkscultuur

Zonder dat de waarde van de volksboekjes als historische bron betwist wordt, zijn toch vanuit verschillende hoeken kanttekeningen geplaatst bij de conclusies die Mandrou, Muchembled en Spufford op grond van hun onderzoeken trekken. Mandrou ziet de boekjes als bruikbare bronnen voor de reconstructie van een 'outillage mental' van het Franse volk in de vroegmoderne tijd. Dit drukwerk zou immers in alle lagere milieus een rol gespeeld hebben, zelfs bij ongeletterden door middel van de traditionele 'veillée'. Volgens Mandrou bieden de blauwboekjes de historicus

een conceptie van het mens- en wereldbeeld in de zeventiende en achttiende eeuw. Bovendien toont de 'Bibliothèque Bleue' hoe de volkscultuur gevoed werd. Hij gaat daarbij van de veronderstelling uit dat volk en elite eigen culturen bezitten; 'littérature populaire' is dan volkscultuur.

Tegelijk benadrukt hij het feit dat de boekjes een opmerkelijk samengaan tonen van enerzijds een schriftelijke weergave van de orale volkscultuur en anderzijds van de literaire traditie van de elite. Uit dit amalgaam van culturele erfenissen wordt een weinig coherent wereldbeeld zichtbaar, wat volgens Mandrou juist kenmerkend is voor het volk. Exemplarisch voor het weinig consistente beeld dat de blauwboekjes creëren, is het determinisme van het universum en de almacht van de Goddelijke wil, die in de almanak naast elkaar voorkomen.

Naast incoherentie kenmerkt de 'Bibliothèque Bleue' zich ook door anachronisme. In de boekjes wordt een verdwenen, want middeleeuwse, sociale werkelijkheid gepresenteerd: de onderste laag wordt gevormd door de outcast, de vagebond, de middelste laag - het publiek van de blauwboekjes - door de brede massa en de bovenste laag door de (ridder-)adel. De bourgeoisie bestaat niet in de wereld van het populaire boekje.

De volksliteratuur verschafft haar lezers een substituutideologie; derhalve wordt de maatschappelijke positie van de heersende elite niet bedreigd. De drukker die behoort tot de welgestelde middenklasse, zou ook geen belang hebben gehad bij een vorm van maatschappijkritiek. Het volk moest zich niet te zeer bewust worden van de - slechte - sociale positie waarin het verkeert.⁵⁷

Muchembled voert op grond van het bovenstaande de samen-zweringsgedachte ten tonele. 'Le livre populaire' staat in dienst van kerk en staat, werkt versluierend en conformerend en draagt derhalve bij aan kerstening en beschaving van het volk en versterking van de volkscultuur.

De kritiek op de studies van Mandrou en Muchembled richt zich in recente Franse publikaties onder andere op de gebruikte terminologie. Zowel Mandrou als Muchembled gaan uit van een nogal rigide scheiding tussen volks- en elitecultuur. Zij suggereren dat er een pure, volledig zelfstandige volkscultuur bestaan

zou hebben. Door acculturatieprocessen, in gang gezet door een geschoolde elite, wordt deze plattelandscultuur vervormd of vernietigd. Deze visie lijkt achterhaald. Velen zien haar als een erfenis van het denken van de vertegenwoordigers van de contra-reformatie die al het niet-gekerstende gepeupel als 'het volk' aanduiden en van negentiende-eeuwse folkloristen die de onge-repte cultuur van het volk trachten te verzamelen. Het is waarschijnlijker dat er sprake was van een meer geleidelijke overgang tussen volk en elite en een wisselwerking tussen mondelinge cultuur, volksliteratuur en elitecultuur.⁵⁸ Blijkens allerlei getuigenissen lazen ook de bourgeoisie en de aristocratie 'volksboekjes'. Almanakken werden bijvoorbeeld ook aan het Franse hof gelezen. Ook kookboekjes die onder de volksliteratuur geschaard worden, richtten zich eerder op een bourgeoispubliek dan op boeren. Van een vorm van literatuur die specifiek voor het volk bestemd was, is dus geen sprake. Voor een groot gedeelte speelde de 'Bibliothèque Bleue' de rol van niet bewust beïnvloedende intermediair. Dit blijkt uit het elitaire repertoire dat aangepast werd aan een minder ontwikkeld publiek, zonder dat hier een bewuste strategie aan ten grondslag lag. Klassieke verhalen en klassiek toneel werden verkort en versimpeld in de blauwboekjes weergegeven.⁵⁹ 'Littérature populaire' als genre heeft niet bestaan. Het gaat bij de 'Bibliothèque Bleue' eerder om populair drukwerk met een grote verspreiding dat haar betekenis ontleent aan een enorme rijkdom aan titels binnen een eenvormig fonds, gekenmerkt door één soort kaftjes.⁶⁰

Ook R. Chartier wijst het a priori postuleren van het bestaan van 'culture populaire', zoals Mandrou en Muchembled doen, af. Eerst zouden de verschillende culturele getuigenissen geïnventariseerd moeten worden. Drukwerk met een grote circulatie dient naast feesten, ritën, beschavingscodes en dergelijke geplaatst te worden. Daarbij is de scheiding van orale en geletterde cultuur zijns inziens kunstmatig en vertroebelend. Hij stelt voor in eerste instantie te spreken van colportageliteratuur en de term volksliteratuur te laten vervallen. De pretenties van de term volksliteratuur zijn namelijk te groot. Deze omschrijving verwijst - in zijn visie - immers niet (meer) naar produktie van boekjes die

bestemd waren voor de laagste sociale categorieën van de samenleving.⁶¹

Naast de gehanteerde terminologie in de studies van Muchembled en Mandrou, wordt de samenzweringstheorie van Muchembled eveneens sterk bekritiseerd. Chartier meent dat het gesuggereerde vernietigende effect van de centralisering en uniformering van de absolute staat en de acculturatie en onderdrukking van volkscultuur door de contrareformatische kerk in de eerste helft van de zeventiende eeuw relativering behoeft. Onvoldoende onderzocht is hoe veerkrachtig volkscultuur is geweest, welke elementen zijn blijven bestaan en welke zijn veranderd.⁶²

Overigens draagt Muchembled zelf reeds in zijn boek bij aan ontkrachting van zijn stelling. Hij zegt dat het feitelijke publiek voor de 'Bibliothèque Bleue' niet gevormd werd door de alleraagste, maar door de lagere stedelijke klasse en hogere plattelandsklasse. De plattelandscultuur, de oorspronkelijke volkscultuur, zou slechts indirect beïnvloed zijn door contact met de hogere klassen. Het is verwonderlijk - gezien deze nuancering - dat hij durft te spreken van een offensief dat de cultuur juist van deze plattelandsbevolking aantast.⁶³ L. Andries en H. Lüsebrink spreken derhalve ook liever van een 'élite populaire' als zij het over het lezerspubliek van de 'Bibliothèque Bleue' hebben.⁶⁴

De Nederlandse historicus Van Deursen voegt nog een argument toe ter ontkrachting van Muchembleds these. De volksboekjes bieden zijns inziens geen nieuwe normen en waarden, ze volgen slechts de smaak van het volk en weerspiegelen oude normen en waarden. Contrareformatie en absolutisme worden juist niet uitgedragen in de leesstof. Integendeel, de inhoud is grotendeels van middeleeuwse origine.⁶⁵

M. Spufford geeft volksliteratuur een betekenis die gedeeltelijk overeenstemt met de conclusies van Mandrou, maar totaal anders is dan de betekenis die Muchembled eraan toekent. Zij legt de nadruk op de waarde van volksboekjes als bronnen voor onderzoek naar de aard van volkscultuur. Zij wijst krachtig de suggestie af als zouden de boekjes gebruikt zijn ter beïnvloeding van het volk: 'The whole point of this literature is that it is useless. It is truly a pass-time, as the advertisements recommen-

ded, and truly a relaxation, and it does not serve any other ends polemic or political.'⁶⁶ De religieuze boekjes vormen hierop een uitzondering. Die waren belangrijk voor het vormen van attitudes en het beïnvloeden, volgens Spufford, van vele generaties van ongeschoolden.

In feite kan ten aanzien van de door Spufford gebruikte terminologie 'volkscultuur' en 'volksliteratuur' dezelfde kritiek gelden als die ten aanzien van Muchembled en Mandrou. Ook zij hanteert de centrale begrippen te rigide. De bewijsvoering voor het feit dat de boekjes uitsluitend door het volk gelezen werden en voor het volk bestemd waren, is niet overtuigend genoeg. Zo herkennen we in de 'chapbooks' bijvoorbeeld veel elitair repertoire wat hun waarde als bron voor volkscultuur twijfelachtig maakt. R. Houston stelt in een studie terecht de wankelende bewijsvoering van Spufford aan de kaak. Hij ontkent, in dit boek over geletterdheid in Schotland, de directe relatie tussen de groei van publikaties en winsten die gemaakt werden met 'ballads' en 'chapbooks' enerzijds en een groeiend lezerspubliek anderzijds. Spufford wil hiermee aantonen dat de geletterdheid ook onder het volk toegenomen moest zijn. Houston acht berekeningen zoals Spufford die maakt, waarmee ze tot de conclusie komt dat in de zeventiende eeuw één op de drie families elk jaar een nieuwe almanak kon kopen, vrijwel zonder betekenis.⁶⁷ Er is zijns inziens in een studie van V. Neuburg afdoende aangetoond dat door toenemende welvaart hetzelfde lezerspubliek meer literatuur kon gaan kopen. Bovendien had een betere distributie ook een toename in produktie tot gevolg, volgens Neuburg. Het is zelfs zo dat toen aan het eind van de zeventiende eeuw de populaire produktie toenam de geletterdheid van de gewone bevolking stagneerde en zelfs afnam, zoals het directe bewijs van het kunnen zetten van een handtekening aantoont.⁶⁸

Spufford concludeert mijns inziens wat al te gemakkelijk uitsluitend op basis van prijs en oplage dat we hier te maken hebben met boekjes voor de gewone bevolking. Bovendien bakent ze het genre volksliteratuur te strikt af. Zo wordt de 'broadside ballad' onvoldoende voor het voetlicht gebracht, terwijl het een vorm van drukwerk was die een rol speelde in de cultuurover-

dracht tussen volk en stedelijke elite. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat na 1630 deze 'broadside ballad' gebruik maakte van rurale volksliedjes die door middel van marskramers in de stad terecht kwamen.⁶⁹

Houston kent de 'chapbooks' meer beïnvloedende waarde toe dan Spufford en lijkt zich bij de beschavingsideeën van Muchembled aan te sluiten. Hij bestrijdt het idee dat niet-religieuze merry-books 'useless' zouden zijn. De 'chapbooks' versterkten blijkens hun inhoud bepaalde waarden zoals het late huwelijk gebaseerd op economische onafhankelijkheid en aspiraties in de richting van sociale vooruitgang. Ook de interactie tussen orale en literaire cultuur behoeft volgens hem meer aandacht. Immers, de populaire cultuur wordt door beide gevormd. Hij pleit voor een nader onderzoek naar de mate waarin door de 'chapbooks' in een behoefte van mensen werd voorzien.⁷⁰

Conclusie

Uitgaande van de these van Muchembled, de studie van Mandrou en de benadering van Spufford, heb ik een aantal bevindingen en problemen betreffende volksliteratuur de revue laten passeren. De essentiële vragen die hier beantwoord dienen te worden is of Muchembled terecht een beschavende betekenis aan de volksboekjes toekent en of Spufford de 'chapbooks' terecht gebruikt als bronnen voor onderzoek naar volkscultuur.

Het is in de eerste plaats onmiskenbaar dat populair drukwerk grote betekenis heeft voor het onderzoek naar volks- en elitecultuur in de vroegmoderne tijd. Welke die betekenis is, valt echter moeilijk te beantwoorden. Drie cruciale vragen leveren direct al problemen op: wat is 'volksliteratuur', voor wie werd zij gedrukt en waarom werd het gedrukt? Muchembleds these blijkt, bij nadere bestudering van deze vragen en antwoorden, al snel ontspoord te raken. Immers, de volksliteratuur blijkt niet te bestaan, het volk is niet te omvatten en een bewust offensief is nauwelijks te bespeuren. Spufford daarnaast denkt te gemakkelijk door middel van de boekjes de cultuur van het volk op het spoor te zijn. Zowel Mandrou, Muchembled als Spufford trekken boven-

dien hun generaliserende conclusies op basis van één verzameling. Het subjectieve en toevallige van de bron wordt onvoldoende in de conclusies meegenomen.

Fundamenteel is het probleem van het rigide onderscheid tussen volks- en elitecultuur dat de onderzoekers hanteren. Er is veel meer sprake van een intermediair terrein. Ook 'volksliteratuur' is cultureel niet zo eenduidig als de term suggereert. Er is eerder sprake van een weinig gestructureerd samengaan van verschillende culturele tradities. Een grondiger onderzoek naar de werking van dit proces van versmelting en het strikter bepalen van de herkomst van het culturele repertoire dient vooraf te gaan aan het theoretisch gebruik van de term 'volksliteratuur'. Dat stempel wordt door Spufford, Muchembled en Mandrou te ondoordacht gehanteerd. Waarschijnlijk heeft deze lectuur de rol van intermediair gespeeld. In de zeventiende en achttiende eeuw gaat het hier bovendien om een proces tussen elite en middengroepen eerder dan tussen elite en massa. De term 'populaire lectuur' voor 'livres bleues' en 'chapbooks' benadert mijns inziens beter het meer dynamische karakter van dergelijk drukwerk dan 'volksliteratuur'. 'Populair' in plaats van 'volks', omdat het eerste verwijst naar de brede verspreiding van de boekjes en de popularisering van de inhoud. 'Lectuur' in plaats van 'literatuur' omdat er ook sprake is van drukwerk met zakelijke of praktische betekenis zonder literaire pretenties. Naarmate scholing en daarmee geletterdheid toenamen, werd het potentiële publiek breder en diende de inhoud aangepast te worden aan nieuwe, minder ontwikkelde lezers. Het zou gezien de voorgestelde ruimere definitie zinvol zijn ook andere vormen van goedkoop drukwerk, zoals pamfletten en kranten, bij een onderzoek te betrekken. Zeker voor de steden zou dan een completer beeld gevormd kunnen worden van de schriftcultuur, die de bevolking beïnvloed kan hebben.

De stelling van Muchembled is mijns inziens door de kritiek niet waardeloos geworden. Wat staande blijft, is zijn terechte verwijzing naar de onbedoelde gevolgen van populaire lectuur: het versluiserende en conformerende. Hier en daar verwijst hij terecht naar het bewust beschavende. Dit laatste wordt bij Spufford bijvoorbeeld onderbelicht.

Wanneer we de verschillende aspecten van 'volksliteratuur' op een rijtje zetten dan blijkt het bewust beschavende karakter van de boekjes bij Muchembled teveel gewicht te hebben gekregen. In een analyse van het produktieproces blijkt dat de boekjes in eerste instantie middel waren tot commercieel gewin. Er was een groeiende markt voor goedkoop drukwerk; de drukkers speelden daarop in. Uit de inhoud van de boekjes blijkt ook niet een directe intentie om de lezer te 'beschaven'. De drukker gebruikt een cultureel repertoire dat voorhanden is. Hij rooft als het ware uit de culturele traditie van elite en volk zuiver uit pragmatische overwegingen en snijdt de inhoud toe op een breed niet-elitair publiek. Min of meer onbewust en op langere termijn is het waarschijnlijk dat dergelijke boekjes een conformerende en versluisierende werking gehad kunnen hebben.

Het volksculturele aspect dat Spufford benadrukt, verdient eveneens de nodige scepsis. Het is niet voldoende aangetoond dat volksboekjes voor en/of door het volk gemaakt zijn. Bovendien is volkscultuur minder statisch dan gesuggereerd wordt door Spufford. Het populaire drukwerk dient niet uitsluitend als uiting van volkscultuur beschouwd te worden maar als nieuw cultureel element binnen de cultuur van een grote massa van de bevolking. Zo kunnen de boekjes zowel een weerspiegeling zijn van - voorheen - mondelinge volkstradities als inzicht geven in de opname van nieuw cultureel repertoire. Met andere woorden, de boekjes hebben meer zeggingskracht als getuigenissen van een cultureel proces, dan van een statisch cultureel repertoire.

Het is overigens opmerkelijk dat op basis van vergelijkbaar materiaal zulke verschillende conclusies getrokken worden. Dit wijst in feite al op de verschillende eigenschappen van 'volksliteratuur' die door de auteurs ieder op zich geaccentueerd worden. Het zou beter zijn om verschillende benaderingen te integreren in verder onderzoek. Het moge immers inmiddels duidelijk zijn: populaire lectuur is zowel economie, als cultuur, als ideologie. Studies waar één of meer elementen in ontbreken, of onvoldoende aandacht krijgen, doen geen recht aan het complexe karakter van het object, sterker nog, ze werken versluisierend.

Noten

1. R. Muchembled, *Culture populaire et culture des élites dans la France moderne, XVe-XVIIIe siècles. Essai* (Parijs 1978).
2. Zie: P. Burke, *Popular culture in early modern Europe* (Londen 1978); K. Thomas, *Religion and the decline of magic. Studies in popular beliefs in sixteenth and seventeenth century England* (Harmondsworth 1971).
3. H. Roodenburg, 'De kale en de gebaarde filosoof. Het debat 'Ginzburg-Muchembled,' *Sociologisch Tijdschrift* 11 (1984) afl.3, 530-549; W. Frijhoff, 'Vraagtekens bij het vroegmoderne kersteningsoffensief' in: G. Rooijackers en Th. van der Zee, *Religieuze volkscultuur. De spanning tussen voorgeschreven orde en de geleefde praktijk* (Nijmegen 1986) 97-98; A.Th. van Deursen, 'Volkscultuur in wisselwerking met de elitecultuur in de vroegmoderne tijd' in: *Ibidem*, 54-70.
4. R. Mandrou, *De la culture populaire aux XVIIe et XVIIIe siècles: La Bibliothèque bleue de Troyes* (Parijs 1964).
5. Muchembled, *Culture populaire*, 358.
6. Zie b.v.: H. Kreutzer, *Der Mythos vom Volksbuch* (Stuttgart 1977); E.K. Grootes, 'De bestudering van populaire literatuur uit de zeventiende eeuw', *Spektator* 12 (1982-83) 18; R. Chartier, *Lectures et lecteurs dans la France d'Ancien Régime* (Parijs 1987) voorwoord; L. Andries en H.J. Lüsebrink, 'Etat présent des recherches et perspectives', *Dix-Huitième Siècle* 18 (1986) 7-22.
7. M. Spufford, *Small books and pleasant histories. Popular fiction and its readership in 17th century England* (Cambridge 1981).
8. F. Furet en J. Ozouf, *Lire et écrire. L'alfabétisation des français de Calvin à Jules Ferry* (Parijs 1977) 92.
9. M. Anderson, 'History of education' in: *Chambers encyclopedia* IV (New York 1967) 799.
10. Muchembled, *Culture populaire*, 346.
11. L. Stone, 'Literacy and education in England 1640-1900', *Past and Present* 42 (1969) 70-71.

12. F. Furet en W. Sachs, 'La croissance de l'alphabétisation en France (XIIIe et XIXe siècles)', *Annales E.C.S.* 39 (1974) 714-737.
13. D. Toudic, 'Broadside ballads et culture de masse au 17e siècle' in: H. Auffret e.a., *Aspects de la littérature populaire (XVIIe-XXe siècles)* (Pau 1977) 119.
14. N.Z. Davis, 'Printing and the people: early modern France' in: H.J. Graf, *Literacy and social development in the West* (Cambridge 1981) 77. Voor kritiek op dit bewijs: Chartier, *Lectures et lecteurs*, 245-246.
15. H. Brouwer, 'Rondom het boek. Historisch onderzoek naar leescultuur, in het bijzonder in de achttiende eeuw. Een overzicht van bronnen en benaderingen, resultaten en problemen', *Documentatieblad werkgroep achttiende eeuw* 20 (1988) 66.
16. H.J. Martin en L. Febvre, *The coming of the book*. vert. D. Gerard (Londen 1976; oorspr. Parijs 1957) 107-154.
17. R. Chartier, 'Stratégies éditoriales et lectures populaires 1530-1660' in: H.J. Martin en R. Chartier ed., *Histoire de l'édition française I* (Parijs 1982) 602.
18. H.J. Martin, 'Economie, politique et édition. La conjuncture intellectuelle française (1470-1950)' in: *Le livre français. Hier aujourd'hui demain* (Parijs 1972).
19. Andries en Lüsebrink, 'Etat présent', 9.
20. Burke, *Popular culture*, 255-256.
21. Mandrou, *De la culture populaire*, 33-35.
22. Martin, *The coming*, 237-239.
23. G. Bollème, *La Bibliothèque Bleue. Littérature populaire en France du XVIIe au XIXe siècle* (Parijs 1971) 7-14.
24. Chartier, 'Stratégies éditorial', 602.
25. Mandrou, *De la culture populaire*, 1-38.
26. Chartier, 'Stratégies éditorial', 602.
27. H.G. Aldis, 'Book production and distribution 1625-1800' in: A.W. Ward en A.R. Waller ed., *The Cambridge history of English literature XI* (Cambridge 1932) 318-341.
28. Ibidem, 98-100.
29. Voor meer uitgebreide kritiek: D. Cressy, *Literacy and social*

- order. *Reading and writing in Tudor and Stuart England* (Cambridge 1980) 46-53; R.A. Houston, *Scottish literacy and the Scottish identity* (Cambridge 1985) 163-164.
30. L. Shepard, *The History of Street Literature* (1973) 63-64.
 31. R.D. Altick, *The English common reader. A social history of the mass reading public 1800 1900* (Chicago 1963) 69-71.
 32. Spufford, *Small books*, 112-126.
 33. Altick, *The English*, 63-64.
 34. Spufford, *Small books*, 48.
 35. Ibidem, 72.
 36. Ibidem, xviii.
 37. Spufford, *Small books*, op de pagina's 136-137 is de vergelijking schematisch weergegeven.
 38. Mandrou, *De la culture populaire*, 48-53.
 39. Spufford, *Small books*, 147.
 40. Ibidem, 117.
 41. Ibidem, 72.
 42. B. Capp, *Astrology and the popular press. English almanacs 1500-1800* (Londen/Boston 1979) 32.
 43. Ibidem, 70-77.
 44. Ibidem, 270-274.
 45. Mandrou, *De la culture populaire*, 79-86.
 46. P. Brochon, *La livre de colportage en France depuis le XVIIe siècle. Sa littérature, ses lecteurs* (Parijs 1954) 24-25.
 47. G. Bollème, 'Littérature populaire et littérature de colportage au 18e siècle' in: G. Bollème e.a., *Livre et société dans la France du XVIIe et XVIIIe siècles* (Parijs 1965) 79.
 48. Spufford, *Small books*, 207.
 49. Ibidem, 195-207.
 50. Mandrou, *De la culture populaire*, 104.
 51. Spufford, *Small books*, 139-140.
 52. R. Thompson, *Samuel Pepys' penny merriments* (New York 1979) 20-21.
 53. Spufford, *Small books*, 173.
 54. Mandrou, *De la culture populaire*, 121-130.
 55. Ibidem, 148.
 56. Spufford, *Small books*, 220-249.

57. Mandrou, *De la culture populaire*, 149-163.
58. Andries en Lüsebrink, 'Etat présent', 7.
59. H.J. Martin, 'Culture écrite et culture orale, culture savante et culture populaire dans la France d'Ancien Régime', *Journal des Savants* (1975) 225-228.
60. Ibidem, 10-13.
61. Ibidem, 9-10.
62. Ibidem, 14-15.
63. Muchembled, *Culture populaire*, 296-297.
64. Andries en Lüsebrink, 'Etat présent', 7.
65. Van Deursen, 'Volkscultuur in wisselwerking', 63-66.
66. Spufford, *Small books*, 249.
67. Houston, *Scottish literacy*, 64.
68. V.E. Neuburg, *Popular literature. A history and guide. From the beginning of printing to the year 1897* (Harmondsworth 1977) 16.
69. Toudic, 'Broadside ballads', 127-130.
70. R. Houston, 'Margaret Spufford, Small books and pleasant histories: popular fiction and its readership in seventeenth-century England', *Social History* 8 (1983) 385-387.